

УДК 94(100)«03»:27-875.26-267

О. Я. Кацук,

кандидат історичних наук

Львівський національний університет ім. Івана Франка

ДІЇ ПРОАРИАНСЬКИХ ХРИСТИЯН IV СТОЛІТТЯ ЯК СПРОБА САМОУТВЕРДЖЕННЯ

У статті розглядаються дії проаріанських християн IV ст. Доведено, що від початку аріанської суперечки IV ст. не тільки духовенство, а й миряни не залишалися осторонь від неї. Історичні джерела представляють дії проаріан IV ст. у найбільших містах Східної Імперії, спрямовані на захист і утвердження їхньої релігійної позиції. Розглянувши активність проаріанських християн Олександрії, Константинополя і Антіохії можна ствердити, що дії проаріан не мали ініціативного, організованого і системного характеру, а були спонтанні й активізувалися під впливом духовних провідників, підтримуваних владою. Їхні дії здебільшого проявлялися у насиллі, однак слід зазначити, що насилля було організоване окремими впливовими людьми, які послуговувалися випадковими людьми сумнівної моральної репутації. Серед них були навіть нехристияни. Більшість проаріан не брали участі в насиллі, але й не зупиняли його. Застосування насилля меністю проаріан впливало як з відсутності чіткого богословського аргументування, так і з інтелектуальної пасивності та моральної слабкості більшості проаріан. Багато проаріан були релігійно байдужими. Вони могли належати до проаріанської групи з мотивів корисливих, оскільки проаріанство підтримувалося владою. Проявлялися однак серед проаріан і проблiski релігійної самобутності та поміркованості. Проте, вони були незрілі. Дії проаріан не принесли їм самоутвердження, а навпаки, довели аріанство до поділів і деградації.

Ключові слова: миряни, проаріани, дії, церква, аріанство, доктрина, єпископи.

THE ACTIVITY OF THE PRO-ARIAN CHRISTIANS OF THE FOURTH CENTURY AS AN ATTEMPT OF SELF-AFFIRMATION

The article analyzes the activity of the Pro-Arian Christians of the fourth century. It was proved that from the beginning of the Arian controversy in the fourth century not only clergy but also laymen did not remain aloof from it. Involvement of the laity in the dispute contributed to the bishops because people strengthened the position of the religious community headed by a bishop. Sources give scant information about the active participation of the laity in theological discussions. Instead, they focus on their active actions to defend or protect their own religious position. A character of

activity depended on the moral values of their spiritual leader. Historical sources present activity of the pro-Arians of the fourth century in major cities of the Eastern Empire. Having examined the activity of the pro-Arian Christians of Alexandria, Constantinople and Antioch we may assert that the activity of the pro-Arians was not good organized and systematic, but spontaneous and directed by the spiritual leaders supported by the government. Their activity was mostly manifested in violence, but it should be noted that the violence was organized by separate influential people who made use of random people of dubious moral reputation. Among them were even non-Christians. Most of the pro-Arians were neither involved in violence nor stopped it. It seems that the use of violence by minority of pro-Arians stemmed not only from the lack of a clear theological reasoning, but also from intellectual passivity and moral weakness of most pro-Arians. Many pro-Arians were religiously indifferent. They could belong to the pro-Arian group because of selfish motives, as the pro-Arians were supported by the government. But there were also manifested glimpses of religious identity and Christian moderation among the pro-Arians. However, they were immature. The activity of the pro-Arians did not bring them self-affirmation, but rather brought Arianism to divisions and degradation.

Keywords: *laity, pro-Arians, activity, church, Arianism, the doctrine, the bishops.*

В IV ст. вчення олександрійського пресвітера Арія спричинило протистояння в церкві. Вже доведено, що від початку аріанської суперечки не тільки духовенство, а й миряни не залишалися осторонь від неї. Втягненню мирян у суперечку сприяли єпископи, оскільки були зацікавлені у кількості прихильних людей, що посилювало позицію релігійної громади очолюваної єпископом. Залучення мирян надало суперечці характеру затяжного релігійного протистояння, що з чисто богословської дискусії переросло у релігійно-політичний конфлікт. Джерела дають скупі відомості щодо активної участі мирян в богословських дискусіях. Натомість зосереджуються на їхніх активних діях з метою відстоювання або захисту власної релігійної позиції [27]. Історичні джерела представляють дії проаріан IV ст. у найбільших містах Східної Імперії. Це спонукає до постановки питання про характер дій і про цілі, яких досягнуто тими діями. Йдеться здебільшого про дії мирян. Це питання становить проблему даної статті, для вирішення якої звертаємося до історичних першоджерел. Отже, мета статті полягає у представленні дій та їхнього впливу на самоутвердження проаріанських християн IV ст.

Тема дій проаріанських християн в IV ст. не стала предметом окремого дослідження у вигляді монографії чи наукової статті до сьогодення. Однак існують публікації, які опосередковано торкаються цієї проблеми. Участь мирян в аріанській суперечці IV ст. загалом було представлено Кашуком О.Я. [27]. Filipczak P. [19],

аналізуючи громадські заворушення в ранній Візантії, принагідно торкнувся й бунтів пов'язаних з аріанською суперечкою, представляючи їх в історико-політичному аспекті. Принагідно і невичерпно теми участі мирян в аріанській полеміці торкаються Barnes Th. [16], MacMullen R. [23] і Norton P. [24].

Вчення Арія знайшло багато прихильників серед духовенства та мирян у Східній Імперії. Миряни долучилися до поширення аріанства вельми активно, стаючи на бік свого єпископа як духовного провідника. Характер активності залежав від моральних цінностей самого єпископа [23, с. 268]. Джерела, якими володіємо, нерідко представляють аріанських єпископів як людей безчесних, що часто застосовували різні підступи і насилля. Тому також характер дій їхніх прихильників представлено як негідний [4, XXX; 7, XIII-XIV; 13, I, 6; 14, I, 21; 14, II, 22–23; 14, IV, 8, 10; 15, I, 20; 15, II, 3, 6; 1, XXII, XI, 4–7; 16, с. 15; 25, с. 194–197]. Для об'єктивності слід однак зазначити, що часто одна сторона протистояння приписувала насилля протилежній стороні. Натомість подібні дії власної групи промовчувано або виправдовувано, тому приписування насилля виключно проаріанській громаді є певною недомовкою [25, с. 200–201].

Щодо аріанства в Олександрії, то слід зауважити, що в перших десятиліттях протистояння прихильниками аріанства стали багато людей з вищих суспільних верств. Здається, що в релігійних питаннях віддавали вони перевагу не істинам віри, а світському покровительству [21, с. 240, 274–275], бо аріанство користувалося підтримкою світської влади [26]. Проаріани, як підкреслював пронікейський єпископ Олександрії Атаназій, становили ворожу до нього силу і докладали зусиль, щоб його позбутися [14, II, 31]. До своїх починів залучали людей сумнівної репутації і невіруючих [6, III; 19, с. 120]. Атаназієві бракувало підтримки впливових людей [14, II, 23, 25; 12, II, 11; 21, с. 274; 19, с. 116, 119].

В 335 р. Атаназія відправлено на вигнання. Коли ж в 337 р. він повернувся до Олександрії, проаріани знову готували проти нього змову. Часто підбурювали людей, вигадуючи приводи для обвинувачення Атаназія перед імператором Константієм у тому, що це він є причиною неспокою, оскільки заволодів єпископством Олександрії без згоди собору, а виключно силою рішення імператора Костянтина Молодшого [13, II, 2–3; 14, III, 2; 15, II, 1; 19, с. 118]. На синоді в Антіохії в 338–339 рр. Атаназія несправедливо звинувачено, що його повернення з першого вигнання започаткувало розрухи, внаслідок яких заподіяно кривду багатьом людям, а навіть дійшло до вбивства. В тій

ситуації імператор Константій знову покарав Атаназія вигнанням [13, II, 3, 8].

В 339 р. синод в Антіохії єпископом Олександрії призначив Євсевія Емеського, якого невдовзі замінив єпископ Григорій [13, II, 9–10; 15, II, 3; 19, с. 120]. В 339 р. його введено в Олександрію з військовим супроводом. Люди з проаріанськими симпатіями приєдналися до нього [7, X; 13, II, 9–11; 14, III, 6; 16, с. 46; 19, с. 120]. Здається, що незважаючи на те, що до проаріан Олександрії належали люди з вищих верств населення, ця релігійна група становили меншість [21, с. 241]. Про це може свідчити інформація, що Константій, повертаючи Атаназія на його становище після другого вигнання, просив єпископа, щоб той віддав одну церкву тим, які не хочуть бути з ним в сопричасті [13, II, 23; 4, LV; 7, XXV]. Отже потреба лише одної церкви може свідчити про малу чисельність проаріан.

Однак префект Філагрій передав церкви Олександрії Григорієві та його прихильникам. Це не обійшлося без застосування сили. Проаріани послужилися зібраними префектом людьми, що були споряджені мечами і палками. Серед них були люди сумнівної моральної репутації і навіть нехристияни [4, XXX, XXXIII; 7, XIII–XIV; 6, II–III; 16, с. 50; 21, с. 242; 19, с. 120–122]. Це були люди випадкові [7, X]. Ситуація в Олександрії була дуже напруженою. Про це свідчить присутність війська [19, с. 115, 128, 133–134]. Таким чином присутність війська і залучення випадкових людей викриває моральну слабкість проаріан: вони могли втримати свою позицію лише за підтримки війська і застосуванням насилля через випадкових людей. Це може свідчити про їхню моральну слабкість і низьке почуття власної релігійної ідентичності.

За кілька років, приблизно в 349 р., проаріани Олександрії видалили єпископа Григорія з міста, бо він не втішався авторитетом і не проявляв активності в поширенні їхнього вчення [15, II, 3, 9; 21, с. 276]. В 349 р. на місце Григорія призначено Георгія Кападокійського [13, II, 14]. Введення Георгія не відбулось без насильства, оскільки заворушилися християни пронікейські. Проаріани послужилися молодими язичниками, які в переконанні, що звершують волю імператора, жорстоко повелися з прихильниками Атаназія [7, LV–LVII; 21, с. 275–276; 19, с. 130–131]. В 356 р. проаріанами захоплено церкву св. Феони. Багатьох єпископів вигнано, деякі втекли, а ще інші піддалися проаріанам. Атаназій втік з Олександрії. Георгій прибув до міста аж в лютому 357 р., що означає, що ситуація була вельми нестабільною. Георгій почав надзвичайно жорстоко переслідувати прихильників Атаназія [2, XXVII; 7, LIV–LXXX; 3, VI–VII; 13, II, 28; 14,

IV, 10; 15, II, 11; 19, с. 129–132; 16, с. 119, 124–126, 129–130; 24, с. 59–60; 21, с. 242], через що його зненавиділи всі верстви олександрійського суспільства [13, III, 3–4; 14, IV, 10]. З цього приводу в 358 р. він залишив Олександрію і повернувся аж в листопаді 361 р., але його вбито [13, III, 3–4; 1, XXII, XI, 8–10; 16, с. 119; 20, с. 144–145]. Через нього аріанство втратило підтримку серед олександрійців [21, с. 240–242, 276–277]. Таким чином факт, що невеликій спільноті проаріан вдалося замінити єпископа, може вказувати на те, що вона була впливовою, а навіть дозрівала у почутті власної ідентичності. Те ж, що аріанство втратило підтримку може свідчити про те, що проаріани Олександрії з одного боку здебільшого були поміркованими християнами і не сприймали насилля, а з іншого – не були переконаними у своїх поглядах.

В 362 р. єпископ Атаназій повернувся до Олександрії, але знову імператором Юліаном [13, III, 13–14] і Валентом [13, IV, 13] періодично був переслідуваний разом зі своїми людьми. Атаназій помер в 373 р., а його наступником став Петро [13, IV, 20]. Єпископ Євзой з Антіохії у супроводі війська вирушив до Олександрії, щоб поставити єпископом Луція. Петро втік до Риму. Поставлення Луція супроводжувалося великою жорстокістю і вигнаннями. Імператор Валент видав едикт, який наказував, щоб пронікейців і всіх противників Луція вигнати не тільки з Олександрії, а взагалі з Єгипту. Переслідування торкнулися також монахів, які були великою підтримкою для Атаназія. Проаріани, хоч не чисельні, заволоділи всіма церквами. Єпископ Луцій мав однак лише ілюзорну підтримку серед людей, бо вона була вимушена світською владою. В 378 р., після смерті імператора Валента, єпископ Петро повернувся до Олександрії. Його прихильники вигнали Луція [13, IV, 20–24, 37; 14, VI, 19–20; 15, IV, 12, 17–18; 16, с. 180–181; 21, с. 242]. Аріанство, здається, мало вже дуже мало прихильників серед мирян Олександрії. Таким чином дії олександрійських проаріан можна охарактеризувати як спонтанні і агресивні, до яких залучалася меншість. Більшість проаріан були безініціативні і мляві. Вони плили за течією дотримуючись вірності імператорові. Частина ж проаріан, здається, намагаючись виплекати власну релігійну самотність, розчарувалися в аріанстві через низький моральний рівень. Все це спричинилося до деградації проаріанської спільноти в Олександрії.

Джерела засвідчують також дії проаріан в Константинополі. Після смерті єпископа Олександра в 337 р. в Константинополі вибухнули розрухи у зв'язку з вибором нового єпископа. Група пронікейських християн підтримувала єпископа Павла, а проаріанських – Македо-

нія. Імператор Константій не приховував невдоволення з приводу висвячення Павла. Зібрав синод і видалив його з єпископства Константинополя, а на його місце поставив Євсевія Нікомидійського [13, II, 6–7]. Конфлікт знову розгорівся після смерті єпископа Євсевія в 341 р., коли в 341–342 рр. пронікейські християни ввели єпископа Павла, а проаріани – Македонія. В місті дійшло до зіткнення між християнами, внаслідок чого загинуло багато людей [13, II, 12; 14, III, 7]. Не можна включити, що в основі цього конфлікту лежали не лише богословські питання, а й персональні симпатії [19, с. 123–124]. Імператор Константій наказав генералові Гермогену, щоб той усунув єпископа Павла. Це викликало бунт [13, II, 13; 14, III, 4, 9; 15, II, 4]. Коли в 344 р. імператор дізнався, що Павло знову заволодів єпископським престолом, вельми розсердився. Наказав, щоб префект Филип усунув Павла, а на його місце поставив Македонія. Филип, боячись бунту, застосував підступ, щоб схопити Павла [13, II, 16; 14, III, 9; 19, с. 127–128]. В тій ситуації люди сильно занепокоїлися, що довело до загибелі понад трьох тисяч людей. Такими методами Македоній і проаріани в 344 р. здобули верховенство в церкві Константинополя [13, II, 16; 24, с. 58–59]. Отже, застосування сили було притаманне і константинопольським проаріанам, що свідчить про їхню моральну слабкість і залежність від світської влади, подібно як проаріан Олександрії.

В 350 р., коли єпископ Павло повернувся з вигнання разом з Атаназієм, Македоній на деякий час уступив йому місце. Коли ж однак імператор Константій став єдиним правителем Імперії, знову усунув Павла з Константинополя, а повернув Македонія. Пронікейці були змушені залишити не лише церкви, а й міста. Людей заставляли входити у сопричастя з проаріанами. Сократ зазначає, що насилля проаріан було не меншим ніж язичників в попередніх століттях [13, II, 23, 26–27, 38]. Через свою жорстокість Македонія зненавиділи не тільки переслідувані, а також проаріани [13, II, 38; 13, IV, 9]. Це може свідчити про те, що більшість константинопольських проаріан були християнами поміркованими, а насилля застосовували здебільшого люди замовні. Факт, що Македонію вдалося зберегти єпископство лише за підтримки світської влади, вказує на те, що активність проаріан була низькою. В більшості їхня релігійна позиція була залежною від персональних симпатій або корисливості. З цього випливає висновок про незрілу релігійну самобутність константинопольських проаріан.

За імператора Валента пронікейці надалі були переслідувані. Вони зверталися до імператора, але без результату. Після смерті проаріанського єпископа Євдоксія в 369–370 рр. єпископство Константинопо-

ля перейняв проаріанський Демофіл, а також пронікейський Євагрій. В тій ситуації постала суперечка. Імператор вислав військо до Константинополя і покарав Євагрія вигнанням [13, IV, 14–15; 14, VI, 13–14; 15, IV, 21]. До розрухів не дійшло [19, с. 134]. Таким чином проаріанські християни завдячували своє утвердження лише підтримці імператора, що стримувало пронікейців.

За імператора Теодозія проаріани щораз більше втрачали значення, оскільки розпадалися на різні групи, але мали все ще немалий вплив в Константинополі [13, V, 20, 24]. Проаріани ще були присутні в великих містах, оскільки мали там своїх єпископів, за винятком олександрійського Люція, який формально був єпископом Олександрії, але перебував в Константинополі. За Теодозія Демофіла вигнано з Константинополя, а разом з ним і Люція [13, V, 3, 7; 22, с. 359–360]. Ситуація залишалася напруженою. В 379 р. проаріани, серед яких були також люди випадкові, обкидали каменями пронікейців, вірних Григорія Богослова в переддень Великодня [9, kol. 141–145; 11, kol. 261]. Коли Григорія вводили до столичної церкви, воїни мусіли пильнувати миру [10, kol. 1120]. Таким чином, константинопольські проаріани більше самоутвердилися у почутті власної релігійної ідентичності, ніж олександрійські, бо хоча були позбавлені імператорської підтримки, то все ж організувалися на захист своєї позиції. Однак внутрішні поділи і агресія свідчать про те, що їхня релігійна самобутність була незрілою.

Релігійні чвари не оминули й Антіохію. Мешканці міста були схильні до бунту на захист свого єпископа [8, III, 59–61; 13, I, 24; 14, II, 19; 24, с. 57; 19, с. 113–114]. Після того як між 326 і 329 рр. [17, с. 151–153] проаріани вигнали пронікейського єпископа Євстація з Антіохії, пронікейське духовенство та вірні залишили церкви і збиралися окремо [7, IV; 13, I, 24; 14, II, 19]. Не прийняли призначеного проаріанами Мелетія, хоч він захищав пронікейське вчення. Імператорові не подобалися пронікейські погляди Мелетія, отже він призначив Євзою. Появилася також третя група християн, яка була пронікейською, оскільки Люцифер Каральський висвятив на єпископа Павлина як конкурента для висвяченого проаріанами Мелетія [13, II, 44–45; 13, III, 6, 9; 13, IV, 1; 13, V, 5; 14, V, 12; 16, с. 149]. З трьох груп проаріанська була найчисельнішою. Созомен стверджує, що проаріани Сирії, особливо Антіохії, були вельми чисельні і володіли власними церквами [14, VI, 21]. Про захоплення проаріанами усіх церков може свідчити факт, що Атаназій перед другим поверненням з вигнання просив імператора Констанція, щоб в Антіохії віддав

хоча б одну церкву для пронікейців [15, II, 9]. Пронікейські християни періодично зазнавали переслідувань. Вони продовжувались і за імператора Валента. Єпископ Євзой відігравав в них суттєву роль [13, IV, 2, 17; 14, VI, 7, 18]. Застосування насилля вказує на те, що воно поступово деградувало і його можна було втримати лише силою. Тому проаріани не змогли утвердитися в Антіохії.

Поступове згасання аріанства по всій Імперії свідчить про те, що дії проаріан не були організовані і системні та не впливали з утвердженого почуття релігійної ідентичності. Філосторгій зазначає, що аріанство не утвердилося з приводу поділів на доктринальному ґрунті та низького духовно-морального рівня його прихильників [12, X]. Атаназій [5, XIV, XXII–XXXII] і Сократ [13, II, 41; 13, V, 10] вказують, що причина неутвердженості аріанства закорінена в слабкому богословському аргументуванні [18, с. 246–247, 357–360; 16, с. 134]. Проаріанські вірні не мали одного символу віри. Після собору в Нікеї (325 р.), протягом менше ніж півстоліття конфліктів, проаріанські єпископи скомпонували кільканадцять символів віри [5, XIV; 13, II, 40–41; 18, с. 246–247, 357–360; 16, с. 134]. Це свідчить про непостійність їхньої доктринальної позиції. З цього приводу багато мирян відходили до пронікейців [13, V, 10]. Окрім того, здається, для проаріан релігійні переконання відігравали меншу роль ніж персональні симпатії, бо аріанство, як зазначено, підтримувалося державною владою. Це в свою чергу може бути пов'язане з релігійною байдужістю частин християн IV ст., яких Сократ окреслює номінальними [13, III, 13].

Від початку аріанської суперечки IV ст. миряни брали в ній активну участь. Історичні джерела представляють дії проаріан IV ст. у найбільших містах Східної Імперії. Розглянувши вплив проаріанських християн Олександрії, Константинополя і Антіохії можна ствердити, що їхні дії не мали організованого і системного характеру, а були спонтанні і під впливом духовних лідерів підтримуваних або насаджуваних державною владою. Їхні дії здебільшого проявлялися у насиллі, однак слід зазначити, що насилля було організоване окремими впливовими людьми, які послуговувалися випадковими людьми сумнівної моральної репутації. Серед них були навіть нехристияни. Застосування насилля меншістю проаріан впливало як з відсутності чіткого богословського аргументування, так і з інтелектуальної пасивності та моральної слабкості більшості проаріан. Багато проаріан були релігійно байдужими. Велика частина вірних проаріан, здається, були людьми поміркованими, що шукали релігійної самотності. Вказує на це несприйняття олександрійськими проаріанами єпископа Георгія

чи константинопольськими Македонія. Багато були навіть релігійно байдужими. Вони могли належати до проаріанської групи з мотивів корисливих, оскільки проаріанство підтримувалося владою. Проявлялися однак серед проаріан і проблески релігійної самобутності та поміркованості. Проте, вони були незрілі. Дії проаріан не принесли їм утвердження, а навпаки, довели аріанство до поділів і деградації.

Список використаних джерел:

1. Ammianus Marcellinus. *Res gestae* // Vol. 1: Libri 14-19 / ed. T.E. Page. – London, 1935; Vol. 2: Libri 20-26 /ed. J. Henderson. – London, 1986; Vol. 3: Libri 27-31 /ed. G.P. Goold. – London, 1986.
2. Athanasius, *Apologia ad Constantium* // Sch 56 bis. – Paris 1987. – P. 86–175.
3. Athanasius. *Apologia de Fuga* // PG 25. – Kol. 643–680.
4. Athanasius. *Apologia contra Arianos* // PG 25. – Kol. 239–410.
5. Athanasius. *De synodis* // PG 26. – Kol. 681–794.
6. Athanasius. *Epistola Encyclica* // PG 25. – Kol. 219–240.
7. Athanasius. *Historia Arianorum* // PG 25. – Kol. 695–796.
8. Eusebius Caesarensis. *De Vita Constantini* // PG 20. – Kol. 977–1230.
9. Gregorius Nazianzenus. *Epistola 77* // PG 37. – Kol. 141–146.
10. Gregorius Nazianzenus. *Poemata de seipso* // PG 37. – Kol. 969–1452.
11. Gregorius Presbyterus. *Vita Sancti Gregorii Theologi* // PG 35. – Kol. 243–304.
12. Philostorgius. *Historia ecclesiastica* // PG 65. – Kol. 459–638.
13. Socrates Scholasticus. *Historia ecclesiastica* // PG 67. – Kol. 29–842.
14. Sozomenus. *Historia ecclesiastica* // PG 67. – Kol. 843–1630.
15. Theodoretus. *Historia ecclesiastica* // PG 82. – Kol. 881–1280.
16. Barnes, Th.D. *Athanasius and Constantius: Theology and politics in the Constantinian Empire*. – Cambridge-London, 1993.
17. Burgess, R.W. *The Date of the Deposition of Eustathius of Antioch* // *Journal of Theological Studies*. – 51 (2000). – P. 149–160.
18. Fiedrowicz, M. *Teologia ojców Kościoła. Podstawy wczesnochrześcijańskiej refleksji nad wiarą*. – Kraków, 2009.
19. Filipczak, P. *Bunty i niepokoje w miastach wczesnego Bizancjum (IV wiek N.E.)*. – Łódź, 2009.
20. Griggs, C.W. *Early Egyptian Christianity from its Origins to 451 CE*. – Leiden – Boston – Köln, 2000.
21. Haas, Ch. *Alexandria in Late Antiquity: Topography and Social Conflict*. – Baltimore – London, 1997.
22. Leszka, M.B. *Kościół i jego wpływ na życie mieszkańców Konstantynopola* // *Konstantynopol Nowy Rzym. Miasto i ludzie w okresie wczesnobizantyńskim* / M.J. Leszka, T. Wolińska. – Warszawa 2011. – S. 350–400.

23. MacMullen, R. *Changes in the Roman Empire: Essays in the Ordinary*. – Princeton, 1990.
24. Norton, P. *Episcopal Elections 250–600: Hierarchy and Popular Will in Late Antiquity*. – Oxford, 2007.
25. Wipszycka, E. *Kościół w świecie późnego antyku*. – Warszawa, 1994.
26. Кашук, О. Я. Втручання імператорів у доктринальні справи церкви в контексті аріанської полеміки IV століття // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». – Вип. 9. – Острог, 2014. – С. 73–75.
27. Кашук, О. Я. Участь мирян в аріанській суперечці IV століття // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». – Вип. 11. – Острог, 2014. – С. 93–103.

Умовні скорочення:

- PG – *Patrologiae cursus completus. Series Graeca* 1-161 / ed. J.P. Migne. – Paris, 1857–1866.
- PL – *Patrologiae cursus completus. Series Latina* 1-217 / ed. J.P. Migne. – Paris, 1841–1855.
- Sch – *Sources Chrétiennes* / ed. H. De Lubac, J. Daniélou. – Paris, 1941.